

ISSN 2181-922X

O‘ZBEKISTON

TIL VA MADANIYAT

ADABIYOTSHUNOSLIK

2022 Vol. 1(2)

www.literature.tsuull.uz

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Bosh muharrir: Shuhrat Sirojiddinov
Bosh muharrir o'rinbosarlari: Nurboy Jabborov
Bahodir Karimov
Mas'ul kotib: Sohiba Madirimova

Tahrir kengashi

Nusratulla Jumaxo'ja, Iqboloy Adizova, Dilnavoz Yusupova, Abdulla Ulug'ov, Islom Yoqubov, Qo'ldosh Pardayev, Umida Rasulova, Akrom Dehqonov, Olim To'laboyev, Tozagul Matyoqubova, Abdumurod Tilavov, Nodir Jo'raqo'ziyev, Ilhom Sayitqulov, Sohiba Umarova, Orzigul Hamroyeva, Oybarchin Abdulhakimova, Zavqiddin Suvanov, Yulduz Muhammadiyeva, Gulrux Xudoyorova, Yulduz Abdulhakimova.

Jurnal haqida ma'lumot

"Adabiyotshunoslik" - "O'zbekiston: til va madaniyat" jurnalining adabiyotshunoslik yo'nalishidagi seriyasi bo'lib, yilda ikki marta nashr etiladi.

Jurnalning **"Adabiyotshunoslik"** seriyasida o'zbek va jahon adabiyoti tarixi, xalq og'zaki ijodi, adabiyot nazariyasi, o'zbek mumtoz adabiyotining qo'lyozma manbalari va matnshunoslik muammolari, jadidchilik va jadid adabiyoti, zamonaviy adabiy jarayon, adabiy tanqid hamda qiyosiy adabiyotshunoslik yo'nalishidagi eng yangi tadqiqotlar e'lon qilinadi. O'zbek va jahon adabiyotshunosligi erishgan so'nggi yutuqlari aks etgan ilmiy maqolalarni nashr etishga alohida diqqat qaratiladi. Maqolalarning ilmiy saviyasi va tahliliy quvvati yuqori bo'lishiga e'tibor beriladi.

"Adabiyotshunoslik" seriyasida O'zbekiston va xorijiy davlatlarning e'tirof etilgan atoqli olimlari, oliy o'quv yurtlari professor-o'qituvchilari, doktorantlar, mustaqil izlanuvchilar hamda magistrantlarning ilmiy maqolalari nashr etiladi.

"Adabiyotshunoslik" seriyasi 2022-yil yanvar oyidan chiqqa boshlagan.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

O'zbekiston, Toshkent, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103.

Email: adabiyotshunoslik2022@gmail.com

Website: www.uzlc.navoiy-uni.uz

www.literature.tsuull.uz

MUNDARIJA

Mumtoz adabiyot tarixi

Akrom Dehqonov Navoiy qahramonlarining o'limi.....	4
--	---

Sohiba Madirimova Mutrib asarlaridagi matn tafovutlari tahlili.....	15
---	----

Tilovmurod Shaymardonov Siddiqiy-Ajziy hayoti va ijodining o'rganilishi.....	27
--	----

Furqat To 'xtamuratov Muhsiniy she'riyatining mavzu ko'lami.....	40
--	----

Oybek Boyatov Majzub Namangoniyning badiiy san'atlardan foydalanish mahorati.....	60
---	----

Folklorshunoslik tadqiqi

Abdumurod Tilavov Epik ot obrazining tarixiy asoslari.....	76
--	----

Zamonaviy adabiyot muammolari

Umida Rasulova Badiiy asarda sarlavha poetikasi.....	92
--	----

Zavqiddin Suvonov Badiiy matnning lingvistik ekspertizasi ilmiy muammo sifatida.....	100
--	-----

Uljon Boboqulova Lirikada obraz va obrazlilikning o'rni.....	114
--	-----

Muhsiniy she'riyatining mavzu ko'lamini

Furqat To'xtamuratov¹

Abstrakt

Qo'qon adabiy muhiti shoirlari XIX asr oxiri – XX asr boshlarida turli janr va mavzularda ijod qilishgan. Bu davr ijodkorlari o'zlarining betakror lirik asarlari bilan mumtoz adabiyotimiz xazinasini boyitdi. Husaynquli Sulaymonquli o'g'li Muhsiniy (1860-1917-yil) ham Qo'qonda yashab ijod qilgan ana shunday iste'dodli shoirlardan biridir.

Mazkur maqolada Husaynquli Muhsiniy lirik merosi jamlangan devoni nashri va qo'lyozma nusxalari tarkibiga kirgan she'rlari mavzu ko'lamiga ko'ra tasniflangan. Shoir she'rlari ishqiy, diniy-tasavvufiy, ma'rifatparvarlik, axloqiy-falsafiy va ijtimoiy mavzularda ekani aniqlanib, tahlil etilgan. Shuningdek, shoir she'riyatining janr xususiyatlari yuzasidan ham ilmiy-nazariy qarashlar bildirilgan. Mumtoz she'riyat an'analari shoir ijodida qanday davom ettirilgani va asarlarida davr ijtimoiy hayotidagi o'zgarishlar qanchalik aks etgani tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: *devon, qo'lyozma, g'azal, mavzu, ishq, diniy-tasavvufiy mavzu, ma'rifatparvarlik, ijtimoiy mohiyat, axloqiy-falsafiy masalalar, badiiy talqin.*

Kirish

Ming yillar davomida mumtoz shoirlarimiz an'anaviy she'riy shakllarda teran ma'noli asarlar yozib qoldirgan. Nazmiy janrlar tobora takomillashib borgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlari Qo'qon adabiy muhiti shoirlari ham an'anaviy janrlarda majoziy va ilohiy ishq mavzusida ijod qilganlar. Muqimiy, Furqat, Muhyi, Muhayyir, Zoriy, Zavqiy, Xaziniy kabi shoirlar o'zlarining betakror lirik asarlari bilan mumtoz adabiyotimiz xazinasini boyitgan. XIX asr o'rtalaridan boshlab Turkiston o'lkasida sodir bo'lgan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar va ularning oqibatlari millatning ilg'or fikrli shoirlari ijodida o'ziga xos uslub va shaklda ifodalana boshladi. Chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosati natijasida Turkiston

¹To'xtamuratov Furqat Safarmurodovich – o'qituvchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: toxtamuratov81@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9855-2353

Iqtibos uchun: To'xtamuratov, F. S. 2022. "Muhsiniy she'riyati mavzu ko'lamini". *O'zbekiston: til va madaniyat* 1(2): 40-59.

tuprog'ida amalga oshirilgan xunrezliklar, adaolatsizliklar, xalqqa qilingan jabru zulm millatning iste'dodli, hur fikrli ijodkorlari asarlarida badiiy talqin etildi. Shuningdek, mahalliy amaldorlarning Chor mustamlakachilari bilan birgalikda xalqqa zulm qilishi shoirlar ijodida ijtimoiy-siyosiy lirikaning jadal sur'atda ommalashishiga sabab bo'ldi. Ayniqsa, Qo'qon adabiy muhiti shoirlari ijodida bu mavzu ancha keng ifodalana boshlandi.

Husaynquli Sulaymonquli o'g'li Muhsiniy (1860-1917) ham ushbu adabiy muhitning iste'dodli namoyandalaridan. U sohibi devon zullisonayn shoir, mohir xattot va tarjimon bo'lib, undan bizga salmoqli adabiy meros yetib kelgan. Bular "Gulshani jovid" ("Barhayot gulshan") devonining turli yillarda to'ldirilgan va tahrir qilingan 2 ta qo'lyozma dastxat nusxasi bo'lib, shoirning hozir Qo'qon shahrida yashayotgan avlodlari shaxsiy kutubxonasida saqlanadi. Qo'qon adabiyot muzeyida shoirning do'sti, xattot Mullo Abdullajon maxdum domullo Ali Oxund o'g'li Xo'jandiy tomonidan ko'chirilgan qo'lyozma devon va Muhsiniyning o'z dastxati bilan kitobat qilingan bayoz hamda uch varaqda bitilgan she'rlar ham qimmatli manbalar ekani jihatidan ahamiyatlidir.

Muhsiniy lirik merosi nisbatan to'liq jamlangan manba shoir devonining O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 7392-raqam ostida saqlanayotgan, 1917-yilda ko'chirilgan dastxat nusxasidir. Qo'qon adabiyot muzeyining zaxmatkash xodimi U.Ne'matov ko'p yillik ilmiy izlanishlari natijasi o'laroq 2008-yilda qo'lyozma manbalar asosida shoir devonini "Barhayot gulshan" nomi bilan joriy imlodan nashr qildirdi. Ushbu nashrga shoirning g'azal, mustazod, muxammas, musaddas, musamman, tarje'band, noma, qasida, ta'rix va ruboiy janrlarida yozilgan she'rlari kiritilgan. Ammo so'nggi ilmiy izlanishlardan ma'lum bo'ldiki, Muhsiniyning yuzga yaqin she'riy asarlari hanuzgacha nashr qilinmagan va ilmiy jamoatchilikka ma'lum bo'lmay kelmoqda. Ushbu maqolada shoirning nashr qilingan va qo'lyozmalar tarkibidagi lirik asarlari tahlilga tortildi.

Asosiy qism

Husaynquli Muhsiniy madrasa tahsilini ko'rgan, fors va arab tillarini puxta bilgan va ijodida ana shu fazilatlar to'liq namoyon bo'lgan ijodkorlardan. O'zbek va fors-tojik tillaridagi she'rlari uning ijodiy salohiyati yuqori bo'lganidan dalolat beradi. Shoir amakisi Nabiqulga bag'ishlangan bir muxammasida shunday satrlarni bitadi:

Manim ilmim rivojiga takofu ayladi chandon,

*Olib Sul-tonmurodbek madrasidin hujrai arzon,
Kim anda ilm tahsil ayladim xursandu ham shodon,
O'qub har nav' ilmi, ko'nglum ichra qolmadi armon,
Bihamdillahki, ma'lum o'ldi har mazmunu ma'no*

[Muhsiniy 2008,116 b].

Mazkur misralardan anglashiladiki, Muhsiniyning Qo'qondagi Sul-tonmurodbek madrasasida tahsil olishi va nuktadon shoir bo'lib yetishishida amakisining xizmatlari katta bo'lgan. Adib "Gulshani jovid" qo'lyozma devoni debochasida mumtoz she'riyat uchun muhim bo'lgan bir qancha fanlarni o'qib o'rgangani haqida shunday yozadi: "*janobi mavloyim volidi amjadim o'z huquqi mafruzotlarinda xalos o'lduqlarinidin so'ngra mir'oti xayol xibrati timsollarina faqir parzandi jigarbandlarini iktisobi odobi ilm va istikmoli fazli ta'limlari jilvagar o'lub, bandayi qalil ul-xidmat va kisir ul-e'tiqodlarini g'oyati tahrir ila nihoyat targ'ib go'sturib, davron madrasalarida ulumi naqliya va aqliya va sarfiya sahviya muraxxas o'ldum*" [Muhsiniy. Qo'lyozma. 17^a].

Mumtoz she'riyat va badiiy adabiyotning nazariy asoslariga doir fanlarni o'qish Muhsiniyning shoir sifatida shakllanishida katta omil bo'lgan. Husaynquli Muhsiniy mumtoz she'riyatimizning g'azal, muxammas, musaddas, musamman, tarje'band, qasida, ta'rix va ruboiy kabi janrlarida samarali ijod qilish orqali o'zining shoir sifatida iste'dodi va salohiyatini ko'rsatgan. U she'riyatda salaf-lari an'analarini davom ettirish barobarida o'z davrining dolzarb mavzularida ham asarlar yozdi. Shoir devonida jamlangan lirik asarlarining salmoqli qismini g'azallar tashkil qiladi. Bu g'azallar ifoda shakli va mavzusiga ko'ra ham turlichadir.

Muhsiniy she'riyatining mavzu ko'lamini shartli tarzda quyidagicha tasnif etish mumkin:

- 1) ishq-muhabbat;
- 2) diniy-tasavvufiy;
- 3) marifatparvarlik;
- 4) ijtimoiy mavzudagi;
- 5) axloqiy-falsafiy she'rlar.

Mumtoz she'riyatda muhabbat mavzusidagi she'rlar asosiy o'rinni egallashi ma'lum. Muhsiniy devonidagi bu mavzuda bitilgan she'rlar uning shoir sifatida katta ijodiy salohiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Mavzuning "...asarda qo'yilgan ijtimoiy, falsafiy, ma'naviy-axloqiy muammolarni badiiy idrok etish uchun tanlab olingan va tasvirlangan hayot materiali" [Alouddin Mansur 2004, 157b], ekani

e'tiborga olinsa, Muhsiniy lirikasining mavzu qamrovi keng ekani ayon bo'ladi. Shoir ishqiy mavzuni, ayniqsa, shunday zavq-shavq bilan kuylaydiki, natijada muhabbati eng ulug' kuch bo'lib, kishiga ruhiy quvvat bag'ishlovchi, uni kamolga yetkazuvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Adib g'azallarida muhabbat mavzusi, do'stlik, vafodorlik, oliyjanoblik, sadoqat kabi insoniy fazilatlar bilan uyg'un tarzda talqin etiladi. G'azallarda ma'shuqaning go'zalligi, pok va beg'ubor sevgisi tarannum qilinadi. Shu sababli shoir g'azallarida dunyoviy ishq-muhabbat go'zal tashbehlar va sifatlashlar bilan yo'g'irilgan holda kuylanadi.

*Ey yuzi qirmizi gul, la'li labi qandu sharob,
Araqi orazi bemorina tadbira gulob*

[*Muhsiniy 2008, 15 b*].

Ushbu baytning birinchi misrasida yorning yuzi – qirmizi gulga, labi – qand-u sharobga tashbeh qilingan bo'lsa, ikkinchi misrada ma'shuqa yuzidagi ter bemor bo'lgan oshiq uchun malham gulobga qiyoslangan. Shu tarzda yorning zohiriy go'zalligi tashbeh san'ati vositasida badiiy suvratlantiriladi.

Yana bir g'azalida ma'shuqa yuzini oynadan ko'rgan oshiq aqlidan adashib hayratda qolgani, quyoshday ruxsoring ko'rib, ko'ngli iztirobga to'lgani ifodalanadi:

*Hayrat oldi aqlimi mir'oti diydoring ko'rib,
Iztirob etti ko'ngil xurshidi ruxsoring ko'rib*

[*Muhsiniy 2008, 15^b*].

Shoir kuylagan ma'shuqa surati nihoyatda go'zaldir. Gulzorga kirib xirom aylasang, jamolingni ko'rgan tovu sening oldingda o'zining xunukligidan uyalib dashtu sahroga qochadi, deya ma'shuqa chiroyini mubolag'ali tasvirlaydi.

*Aylasang sahni chamanda jilvai nozu xirom,
Dasht aro oldi o'zin tovu raftoring ko'rib*

[*Muhsiniy 2008, 15^b*].

Ma'shuqa qanchalik go'zal bo'lmasin, oshiqni hajr azobida qiy-nab, sitamga giriftor etadi, unga rahm-shafqat qilmaydi.

*Jona yettim hajr aro dardu g'ami hijron chekub,
Bir tarahhum etmading dilxasta bemoring ko'rib*

[*Muhsiniy 2008, 15^b*].

Muhsiniy g'azallarida tasvirlangan ma'shuqa Navoiy, Fuzuliy,

Amiriy, Muqimiy, Furqat she'rlari mazmun mohiyatiga monanddir. Shoirning "Kelmadi", "O'ldurgusi" radifli g'azallari Navoiyga nazira tarzida yozilgan.

*Kecha yolg'on va'da aylab ul parirol kelmadi,
Fikri vasli birla tokim ko'zg'a uyqu kelmadi*

[Muhsiniy 2008, 89^b].

Nazira g'azal Navoiy g'azali kabi yetti baytli bo'lib, qofiya va radif bir xil, shuning barobarida she'r mazmuni ham hamohang.

*Fig'onkim, bag'riming ul lolarux qon o'ldig'in bilmaz,
Jigar pargolasinda dog'i pinhon o'ldig'in bilmaz*

[Fuzuliy 2014, 133^b].

Yuqoridagi bayt Fuzuliy qalamiga mansub bo'lib, Muhsiniy ushbu g'azal ta'sirida quyidagi nazirani bitgan:

*Fig'onkim, dardu g'am-la ko'nglumi qon o'ldug'in bilmaz,
To'kub qonli yoshimni, chashmi giryon o'ldug'in bilmaz*

[Muhsiniy 2008, 37^b].

Mazkur nazira g'azal ishqiy mavzuda bo'lib, Fuzuliy g'azali kabi yetti baytdan tarkib topgan, bir xil radif va vaznda yozilgan.

Shunisi xarakterliki, oshiqni maftun etgan ma'shuqa dastavval o'z husni bilan olamga chiroy baxsh etgudek barno, "yuzi qirmizi gul", "la'li labi qandu sharob", "ko'zi nargis", "qomati sarv", "kiprigi novak", "so'zlari shahdu shakardan laziz", "sochi sunbul", "gul yuz", "labi g'uncha", "nozik nihol", deya sifatlanadi. Shoir uning vasfiga butun qalb harorati bilan fikr xayolida jilvalanuvchi barcha ezgu kalomini baxsh etadi. Aksincha yor husnining har a'zosi: ko'z va qosh, lab va yonoq, soch va yuzi qanchalik go'zal bo'lmasin, u oshiq ko'nglini quvontirmaydi, g'am-alamga muhtalo qilib, hajr azobiga giriftor qiladi:

*Yod aylab ikki nargis ko'zi kecha-kunlar,
Bo'ldi bemor tanim, za'fila ahvol xarob.
Keldi dargohinga bu ojizu miskin Muhsin,
Och ani yuzig'a tavfiq ila fathi avvob*

[Muhsiniy 2008, 15^b].

Shoir muhabbat mavzusida shu kabi fikrlari orqali sevgi muqaddas tuyg'u, inson pok muhabbati bilan go'zaldir degan xulosaga keladi.

*Ko'zlaring fitnasidur jong'a balo ey, qaroko'z,
Har birin g'amzasidur inja biyo ey, qaroko'z.*

*Qatliom etti ko'zing amri ila qoshing qilichi,
Bir qalam birla hamma nomasiyo ey, qaroko'z [Muhsiniy 32^b].*

G'azalda majoziy ishq ifodalangan. Mumtoz she'riyatda ko'z – fitna qo'zg'atuvchi hisoblanadi. Oshiqning joniga balo bo'lgan bu – fitna qo'zg'ovchi qaro ko'zli ma'shuqadir. Ishva bilan suzilgan ikki ko'z go'yo oshiqni bu yoqqa kel, deya yoniga chaqirayotganday.

Muhsiniy she'riyatida ishq-muhabbat Navoiy, Fuzuliy, Amiriy, Nodira, Muqimiy, Furqat, Haziniy, Zoriy, Nisbatiy an'alariga monand bo'lishi barobarida o'ziga xos uslubda talqin etiladi. Uning ishqiy lirikasi mavzu va g'oyaviy jihatdan teranligi, uslub va ohang rang-barangligi, obrazlar tizimining mukammalligi, poetik takomili bilan diqqatga sazovordir. Shoir she'riyatida tasvirlangan lirik qahramon o'zida insoniy shuur va orzu intilishlarni, murakkab his tuyg'u va kechinmalarni mujassam eta olgan sabr-bardoshli oshiq timsolini namoyon etadi.

Muhsiniy she'riyatini o'rganish jarayonida shu narsa ayon bo'ldiki, shoir mumtoz adabiy an'analarni davom ettirish bilangina cheklanmay, uni yangilashga, badiiy kashfiyotlar qilishga uringan ijodkordir. Shoir she'riyatida lirik qahramon obrazi yetakchi o'rinda turadi.

*O'lar holatg'a yettim, so'rmadi bu xasta ahvolim
Tag'ofulpesha, zolim, purjafo, mastona yorim bor.
O'sha g'unchadahon yodida qong'a to'ldi bu ko'nglum,
Dilim xunobasidan ashki chashmi lolazorim bor.
Kamina Muhsiniy yuz novaki hajrida giryondur,
Demaydur bir za'ifu notavonu dilafgorim bor*

[*Muhsiniy 2008,28^b*].

Hijron azobida qolgan oshiqning ahvoli o'lar holatga yetsa-da, bevafo sitamgar ma'shuqa uning holiga beparvo yoridan shikoyat qiladi. Bu jafokash g'uncha dahanni o'ylab, dili qonga botadi. Keyingi misralarda oshiq holati yanada yorqin va ta'sirli o'xshatishlar bilan tasirlanadi. Dili siyoh bo'lgan oshiq ko'zidan oqqan yoshlar selidan lolazor paydo bo'lgan. So'nggi baytda shoir yor hajrida giryon ekanini, ammo ma'shuqa zaif, notavon va dilafgor oshiqqa e'tiborsizligidan shikoyat qiladi. Bu mahzun ohanglarda yor va zamondan ozor chekkan shoir ko'ngil olamining tug'yonlari o'z aksini topgan.

G'azallarda tengsiz go'zallik timsoli sifatida kuylangan yor ak-sar holatlarda o'z tashqi malohatiga zid tarzda bevafo va sitamkor, oshiqni hijron azobida qiynovchi tarzida talqin etiladi. Lekin bu holat oshiqni ishq yo'lidan qaytara olmaydi. Aksincha, uning qalbidagi

ishq otashini yanada kuchaytiradi, oshiqni ishq olovida toblaydi, kamolot darajasiga yuksaltiradi.

*Menga yorimni ishi javru jafo, ozordur,
Husn elini nazdida oshiqlar ko'p xordur.
Ul ko'zi jallod qonim to'kkali rahm aylamas,
Qirmizi kamzur ila ham ko'ngloki gulnordur,
Tobakay javru jafo tortar quling, berahm yor,
Ko'ngil olmoq fikrin et andin bo'lak bekordur,
Muhsiniyning chehrai zardig'a kulmang, do'stlar –
Kim, aning mahzun dilida g'ussasi bisyordur*

[*Muhsiniy 2008, 28^b*].

Lirik qahramon ya'ni, oshiq yorini qanchalik sevmasin, yori unga javru jafo ko'rsatishdan to'xtamaydi. Go'yoki go'zal husnli ma'shuqalar nazarida oshiqlar ko'p xordir. Shu sababli ma'shuqa ko'zi jallod kabi rahm qilmasdan oshiq qonini to'kmoqchi. Shuning uchun uning libosi ham qon rangida – qirmizi, ko'ylagi gulnordir. Oshiq berahm yor hajrida javru-jafo tortar ekan, undan ko'ngil olmoq fikrida bo'lishini o'tinadi. Oshiq yuzining hajrdan sarg'ayishiga kulmaslikni so'raydi, negaki, uning g'amgin dili g'ussaga to'liqdir.

Shoir lirikasidagi ishqiy mavzudagi she'rlar uning hazrat Alisher Navoiy va boshqa mumtoz shoirlar an'anasiga rioya etgan holda majoz vositasida haqiqatni kuylaganidan dalolat beradi. Bunda oshiq-ma'shuqa va raqib obrazlari uchligi asos sifatida olingani kuzatiladi. Garchi an'anaga rioya etgan bo'lsa ham, Muhsiniy muayyan obrazlar talqinida yangicha yondashishga intilgan va bunga muvaffaq bo'la olgan.

Diniy-tasavvufiy she'rlar. Muhsiniy she'riyatida bu mavzu quyidagi ko'rinishda namoyon bo'ladi.

1. *Qur'on oyatidan yoki hadisi sharifdan bir tayanch so'z yoki jumla aynan keltiriladi.*

Rahmat ummidin orzu har banda aylar justujo',

Farmon erur "lo taqnatu" omurzishi jurmu xato [Muhsiniy 2008, 11b].

Shoirning hamd g'azalidan olingan ushbu baytda "La taqnatu min rahmatillah" ("Zumar" surasi, 53-oyat), ya'ni "Allohning rahmat-marhamatidan noumid bo'lmangiz!" [Alouddin Mansur 2004, 521b], mazmunidagi Qur'oni karim oyatidan iqtibos olingan. Oyatning bir juz'i bayt ma'nosining teran ifodasini ta'minlagan.

IQTIBOS SAN'ATI

Shoirning hamd, munojot va na't ruhidagi g'azallarida aksar Qur'on oyatlaridan iqtibos oladi. Quyidagi baytlar mazmuni ham ushbu fikrni tasdiqlaydi:

*Qilma sharmanda, Iloho, meni ro'zi arosat,
Jurmu isyonlarimi o'rnig'a yozg'il hasanot.
Bandai ojizu bechoralaring aylar umid,
"Hasbiy ne'mal vakil innaka qoziyul hojot"*

[Muhsiniy 2008, 18°].

Dastlabki misrada lirik qahramon Yaratganga iltijo qilib, mahshar kuni arosatda sharmanda qilmasligini so'rayapti. Duo mazmunidagi ikkinchi misrada lirik qahramon gunohlari o'rniga Allohdan hasanot, ya'ni savob hamda yaxshiliklar yozishini tilamoqda. Keyingi baytda ojiz, bechora bandalar umidvor ekani aytilar ekan, dalil sifatida Qur'oni karim oyatiga tayanilmoqda: "Hasbiy ne'mal vakil innaka qoziyul hojot" ("Oli Imron surasi, 173-oyat). Qur'oni karim o'zbekcha izohli tarjimasida: (Bizga Yolg'iz Ollohning O'zi kifoya. U Zot eng yaxshi ishonchli Vakildir)" [Alouddin Mansur 2004,103b], deya tarjima qilingan. Baytda Allohga tavakkul mazmuni ifodalangan.

Ilm insonni ulug' va sharaflil qilishini Muhsiniy oyatning bir juz'idan iqtibos olish usulida ta'sirli talqin etgan. Mana, o'sha bayt:

*Xalifa o'ldi biza bulbashar Safiy Odam,
Muallimi malak aylab va 'allamal asmo [Muhsiniy 11^a].*

"Va 'allamal asmo" (Baqara surasi 31-oyat) oyati karimasi Qur'oni karim ma'nolarining o'zbekcha izohli tarjimasida: "Va U Zot Odamga barcha narsalarning ismlarini o'rgatdi" [Alouddin Mansur 2004, 40b], deya tarjima qilingan. Tarjimaga asosan baytdan quyidagi mazmun anglashiladi: insoniyatning otasi bo'lgan Odam Safiy Yaratganning xalifasi maqomidadir. Alloh taolo unga barcha narsalarning ismlarini o'rgatish orqali farishtalarga muallim qildi. Ushbu bayt insonning Tangri taolo huzuridagi maqomi haqidagi qur'oni haqiqat go'zal badiiy talqin etilgani bilan alohida ahamiyatga ega. Shoirning insonlarni Odam atodan meros ilmni o'rganishga targ'ib qilishi sababi shunda.

*Yo'lig'a Muhsiniy tavfiqin hamroh aylag'il, yo Rab,
Bahaqqi sayyidi kavnayn vasfi **Yosinu Toho** [Muhsiniy 10^a].*

Ushbu baytdagi "Yosin" shu nomli suraning dastlabki oyatlari

“Yo, Sin. (Ey Muhammad alayhissalom, ushbu) hikmatli Qur’onga qasamki, hech shak-shuhbasiz, Siz To’g’ri Yo’l (ya’ni, Haq Din) ustidagi payg’ambarlardandirsiz” [Alouddin Mansur 2004, 489b], ma’nosini o’zida mujassam etgan. “Toho” esa shu nomli oyatning 1,2,3 – oyatlari mazmuniga ishora qilgan. Oyati karima Qur’oni karim o’zbekcha izohli tarjimasida: “To, Ha. (Ey, Muhammad alayhissalom), Biz sizga bu Qur’onni qiynalib jaf o chekishingiz uchun emas, balki (Olohndan) qo’rqadigan kishilarga pand-nasihati bo’lsin uchun nozil qildik [Alouddin Mansur 2004,348b].

“Sayyidi kavnayn” – ikki olamning sayyidi ma’nosini anglatadi. Shundan kelib chiqilsa, bayt mazmuni quyidagicha ekani ayon bo’ladi: “Vasfida “Yosin”, “Toho” suralari nozil bo’lgan, ikki olam sayyidi sanalgan Muhammad alayhissalom haqqi Muhsiniyni uning yo’liga taffiq ila hamroh qilgin”.

Yana bir na’t-g’azalda Rasulullohning “Ana afsah”, ya’ni “Men Arab-u Ajamda chiroyli so’zlovchiman”, degan ma’nodagi so’zlari mohiyatan Qur’oni karim oyati ramzida ifodalangani, shu bois har bir inson ul zotning so’zlarini qulog’iga halqadek taqib olsa, ya’ni ularga so’zsiz amal qilsa, durru gavhardan ham laziz ne’matga – ikki olam saodatiga erishishi mumkinligi haqida so’z yuritilgan. Mana, o’sha bayt:

*Durri guftoring “Ana afsah”ki, oyati ramzida,
Halqa bargo’sh aylagach chun durri gavhardin laziz [Muhsiniy 2008, 25^b].*

Muhsiniy tarje’bandlaridan birida hadisi sharifdan iqtibos olish orqali zamon ahlini ilm olishga undab, shunday satrlarni bitadi:

*Sa’y aylang bizni o’qutmak uchun,
O’tmasun behuda bu shomu sabo,
“Utlub ul ilma valav bis Sin” dedi,
Ul Muhammad peshvoyi anbiyo [Muhsiniy 2008, 129^b].*

“Utlub ul ilma valav bis Sin” misrasi “Ilm Xitoyda bo’lsa ham borib o’rganinglar (talab qilinglar)” degan mazmunidagi hadisdan iqtibosdir. Lirik qahramon yoshlar tilidan so’zlab, bizni o’qitishga shunday harakat qilingki, shomu tonglar behuda o’tmasin, tarzidagi fikrni ifodalaydi.

2. *Muhsiniy she’rlarida oyati yoki hadisning mazmuni badiiy talqin etiladi.* Diniy-ma’rifiy mohiyatni ifodalashning bu turiga doir misollar shoir ijodida ko’plab uchraydi. Quyidagi baytda, jumladan, inson hayotining mazmuni haqidagi teran fikrning mana bunday ifodasi kuzatiladi:

*Yaxshilar qavli bo'lg'ay: Dahr kun-kundin batar,
Demagilkim bu zamon behbudlig'-la tuz o'lur*

[Muhsiniy 2008, 31^b].

"Dahr kun-kundin batar" birikmasi hadis matnining tarjimasidir. Bu hol zinhor norozilik izhori emas. Balki olam va odamning ravishi tobora o'zgarib, evrilib borishi, inson bu qonuniyatdan xulosa chiqarib yashashi zarurligi haqidagi xulosalarini ifodalaydi.

3. *She'rlarda arabcha maqol va iboralarning qo'llanilishi.* Mumtoz shoirlarimiz ijodida arabcha, forscha so'z va iboralar qo'llanilishi odatiy hol hisoblangan. Biroq Muhsiniy she'riyatida arabcha so'z va maqollar o'rinli, ma'nosi chuqur anglangan holda qo'llanadi. Quyidagi bayt ham ushbu fikrni tasdiqlaydi:

*Yo man taqaddas zotuhi an xittat il-afkorino,
Aydi Muhammad hamdinga ajz ila "louhsi sano"*

[Muhsiniy 2008, 11^b].

Hamd g'azal matla'sida quyidagi ma'no ifodalanadi: "Yo man taqaddas zotuhi an xittat il-afkorino" misrasi arabcha bo'lib, "Ey, zotining muqaddasligi fikrlar chegarasiga sig'maydigan (Olloh), Muhammad alayhissalom o'z fikri bilan senga ko'p hamdu sano aytdi".

"Sho'x" radifli g'azalda ham arabcha jumla bayt ma'nosini kuchaytirish va mazmunga ziynat berish maqsadida keltiriladi. Oshiq hajr azobidagi holatini arab tilidagi "*Ta'olo, yo Habibi, ilo bayt il-ahzan*", ya'ni "Mening g'amxonamga xush kelgin, ey do'stim" tarzidagi satrni keltiradi. Ikkinchi satrda esa U zotning har qadamiga jonini fido etishini ta'kidlaydi:

*"Ta'olo, yo Habibi, ilo bayt il-ahzan",
Qudumingg'a o'lsun bu jonim fido, sho'x* [Muhsiniy 2008, 23^b].

Yana bir g'azalida sirni shoir bировga aytsa, u tezda fosh bo'lib ketishini arabcha hikmatning bir juzi "jovazal isnayn" (ikki kishi bilgan sir sirligicha qolmaydi) orqali ifodalaydi:

Muhsiniy Muhammad alayhissalom vafotlariga bag'ishlangan 23 banddan iborat bir marsiya-muxammas yozgan. Muxammasda payg'ambarlar tarixiga ishora va islom dini tarixida muhim o'rin tutgan tarixiy shaxslar faoliyatiga munosabat aks etgan. Odam Ato va onamiz Havvo, shuningdek, Nuh, Ibrohim, Ismoil, Muso, Iso kabi payg'ambarlar nomi zikr etilishi orqali ularga yuborilgan sinovlar hikmati ifodalanadi. Me'roj kechasi vasfi va chahoryorlar sifati talqin etiladi. Umuman, ushbu muxammas orqali shoir Muhammad alayhissalomga bo'lgan cheksiz muhabbatini izhor etadi.

Muhsiniy o'n to'qqiz yoshida islomning beshinchi farzi – haj ibodatini ado etadi. Shu sababli bo'lsa kerak, chin imon-e'tiqodni ulug'lovchi, Alloh vasliga yetishish uchun islom sha'riyatiga amal qilish zaruratini ifodalovchi she'rlar bitadi. Albatta, yuqoridagi kabi baytlarni bitish uchun Allohga imon keltirish va qalban uning buyukligini his qilish uchun komil musulmon fazilatlariga ega bo'lish kerak edi. Muhsiniy ana shunday taqvodor, imoni mustahkam shaxs bo'lgan.

Shoir devonida 28 ruboiy bo'lib, ular diniy-tasavvufiy mavzu tizimli ifodalangani bilan ahamiyatlidir. Ruboiylar ketma-ketligiga e'tibor berilsa, biri ikkinchisini ma'no va mazmun jihatdan to'ldirishi kuzatiladi. Ruboiylar hamd, na't va chahoryorlar madhi hamda irfoniy mazmunda ekani yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi. Quyidagi ruboiy tasavvufiy mazmun yoritilgani jihatidan ahamiyatlidir:

*Vahdat mayidan sog'arimi qilsam no'sh,
To ursa ko'ngul ichra oning nishoti jo'sh –
Kim, tark qilam so'ngra jahon ta'liqin,
Majnun kabi mahvi hayrat o'lsam madhush*

[*Muhsiniy 2008, 151^b*].

Shoir hamd va na't g'azallarida hayot mohiyati, inson zimmasidagi mas'uliyat haqidagi teran mazmunni o'ziga xos badiiy talqin etadi. Insonlarga qarata noumid bo'lmaslik kerakligi, chunki mo'minlar umid bilan yashashi bilan bog'liq haqiqatni uqtirmoq istaydi. Alloh yer yuziga ko'p payg'ambarlar yuborgan, ularning ba'zilarini podshoh qilib taxtga o'tqazsa, ayrimlarini og'ir mehnatga muhtalo qilib sinagani baytlarda ifodalanadi. Ayrim she'rlarda musulmon Sharqida g'am-alam timsoli bo'lgan Ya'qub alayhissalom, go'zallik ramzi sifatida talqin qilinadigan Yusuf alayhissalom va boshqa payg'ambarlar hayotiga doir ibratli voqealar talmeh san'ati vositasida badiiy talqin etilgan. Mana bu baytlar mazmuni ham ushbu fikrni tasdiqlaydi:

*Ya'qub (n)i o'g'li furqatida zor yig'latub,
Yusufni hibs qildi necha yil zeri cho(h).
Tavahhumida yig'ladi Yahyo ba ashki xun,
Ikki bo'lundi arra birla shoh Zikriyo [Muhsiniy 2008, 12^b].*

G'azal mazmunidan anglashiladiki, umid har bir inson, mo'min kishi uchun eng muqaddas tushuncha bo'lishi kerak, musulmon kishi umidsiz kamolotga erisha olmasligi ta'kidlanmoqda.

Na't g'azallarda bir qancha payg'ambarlarni zikr etib, Mu-

hammad sallallohu alayhi vasallam sifatleri va ul zotni Alloh taolo olamlarga rahmat qilib yaratgani hamda barcha nabiyalar sarvari ekanligi, gunohkor ummatlarini shafolat qiluvchi ekanligi haqidagi mohiyat betakror badiiy talqin qilingan:

*Afloki olamdin nari, nuri Muhammad ilgari,
Barcha nabiyalar sarvari, ul shofi'i ro'zi jazo*

[*Muhsiniy 2008, 12^b*].

Muhsiniy diniy mavzudagi she'rlaridagi lirik qahramon Allohga chin dildan iymon keltirgan, hamisha unga solih banda bo'lishni xohlaydi. Shu sababli bo'lsa kerak, ko'pgina she'rlarida islomiy tushuncha va iboralar faol qo'llaniladi. Shoirning Tangri taolaga e'tiqodi shunchalik kuchliki, Undan to'g'ri yo'l ko'rsatishini, Ul Zotdan o'zga yori yo'q ekanini aytib, tavfiq so'raydi:

*Tavfiqi roh ayla karam Muhsiniyg'a sen
Yo'qtur o'zingdin o'zga anga yoru muttako*

[*Muhsiniy 2008, 12^b*].

Alloh taolo ishqni Muhsiniyini asir etib, ko'nglida mudom unga ishonch ortganini o'z ash'orlarida yorqin bo'yoqlar orqali ifodalaydi. Shu bois shoir ijodida ilohiy ishq mavzusi pafos bilan tarannuim etiladi. Ijodkor she'rlaridagidagi lirik qahramon o'z ko'nglini barcha yomon illatlardan toza tutishini Allohdan o'tinib so'raydi. Chunki barcha narsaning avvali va oxiri, har bir ishga qodir bo'lgan Allohgina unga yordam bera oladi.

Ko'nglumi oynasidin ketkuzub zangu g'ubor,

Jumla asbobi jahondin mosivo qilg'il, Karim [Muhsiniy 2008, 66^b], deya yozganida ham inson ko'ngli pok bo'lsagina e'tiqodi mustahkam bo'lishi mumkinligiga doir shoir konsepsiyasi o'z aksini topgan. Oshiq tunu kun, hattoki umr bo'yi Alloh taolo zikri bilan o'tishga tayyor. Doimo tilidan Rabbisining nomi tushmasin, deya o'tinadi. Najot yo'lini topolmagani uchun sham yorug'i bilan yo'lini oydin qilishini o'tinib so'raydi. Muhsiniy ilohiy ishqqa bo'lgan intilishini faqat o'zi uchun emas, zamonasining hamma insonlarga xos hayot tarzi, deb biladi.

Shoir o'zining iymon-e'tiqodini ojizona baholaydi va Allohdan Mahshar kuni xatolarini, isyonlarini kechirishini va hasanot yozishini iltijo qiladi. Boshqa bir baytda quyidagicha fikrni bildiradi:

Muhsiniy Hashr aro tursa gunahdin mahzun,

Rahmat aylab ani o'ng qo'lig'a ber xatti barot [Muhsiniy 2008, 18^b], - deya Yaratganga iltijo qiladi. Shoir lirik qahramoni diyonatli,

taqvodor, komillikka intiluvchi, hamisha Allohni qalbida tutadigan inson sifatida g'avdalanadi. Ijodkor g'azalarida ilohiy ishqni kuylar ekan, arabcha so'z va birikmalardan o'rinli foydalangani kuzatiladi:

*O'zdadur o'zga makone, yo'qq'a qilsang justujo,
"Ayna mo kuntum" – dedi, nuri Xudo istar esang*

[*Muhsiniy 2008, 62^b*].

Bu baytda "Qaerda bo'lsangiz ham Alloh taolo siz bilan birgadir", mazmunidagi hadisga iqtibos qilingan. Bu kabi misollar Muhsiniyning Qur'oni karim va hadisi shariflarni mukammal bilgani, zarur o'rinlarda she'rlarida bu ikki mo'tabar manbadagi ko'rsatmalardan foydalangani ayon bo'ladi.

Umuman, Muhsiniy lirikasida ilohiy ishq alohida zavq-shavq bilan kuylanganligi she'riyatida yaqqol ifodalangan. Shu sababli shoirni XIX asr oxiri – XX asr boshlarida diniy va tasavvufiy ruhda ijod qilgan shoirlar sirasiga mansub, deyish uchun yetarli asoslar bor.

Ma'rifatparvarlik mavzusidagi she'rlar. Millatning ilmu ma'rifatni egallashi orzusi shoir she'riyatida zo'r pafos bilan kuylangan. Muhsiniy lirikasi mavzulari mohiyatiga ko'ra Qo'qon adabiy muhitining Muqimiy, Furqat, Muhyi, Muhayyir, Zoriy, Zavqiy kabi namondalari asarlariga hamohangdir. Adib yashagan davr ijodkorlari asarlarida ma'rifatparvarlik, millatparvarlik g'oyalari aks etgan. Ilm-ma'rifatga doir asarlar Muhsiniy lirikasida salmoqli o'rin tutadi. Shoir bir g'azalida, jumladan, shunday yozadi:

*Ilm odob o'la insona sharaf,
Yo'qsa asli ani bir tiyra xazaf* [*Muhsiniy 2008, 53^b*].

Inson – koinot gultoji, ilm-ma'rifat uni ulug'laydi. Inson ilmi va odobi bilan sharaf topadi, aks holda odam bir qora tuproqdan boshqa narsa emas. Shoir bu bayt orqali vatandoshlarini insonlik sharafiga munosib bo'lishga chaqiradi. G'azalning keyingi bir baytida ushbu mazmun yanada kuchaytiriladi:

*Ma'rifat topsa, o'shal insondir,
Varna hayvon ishidir obu alaf* [*Muhsiniy 2008, 53^b*].

Ma'rifat – insonning o'zini va o'zligini, Yaratganni anglashidir. Shoir nazdida, ma'rifat topgan kishigina inson demoqqa munosibdir. Aks holda u umri faqat o't yeb, suv ichib o'tadigan hayvonga mengazaydi.

Ma'lumki, XX asar avvalida ijtimoiy hayotdagi keskin o'zgarishlar, Turkistonning Rusiya mustamlakasiga aylanishi natijasida

xalqimiz hayotiga yangi tushunchalar, an'analar kirib keldi. Shoirlar ushbu yangiliklarni boshqalardan ko'ra tezroq idrok etib, munosabat bildirdi. "Bekasman" radifli g'azalida Muhsiniy ilm ahli orasida bo'layotgan yangi xat haqida shunday bayt bitadi:

*O'lubtur ushbu kunlar fazlu donish xati o'rischa,
Oningdek ilmu fanni qilmag'on takror bekasman*

[*Muhsiniy 2008, 79°*].

Baytda bilimli, dono kishilar orasida rus tilida yozish, gapirish ommalashayotgani e'tirof etiladi. Bu ilmu fanni o'qimagan va o'rganmagan bois shoir o'zini bekasman, deya malomat qiladi. Til va boshqa xalqlar yozuvini o'rganish zarurligiga urg'u beradi.

Shoir tarje'bandlarida ma'rifat mavzusini keng va teranroq ifodalab, quyidagi satrlarni yozadi:

*Ham maorif sarfi ermastur garon,
Uhdasidin kelg'usi har notavon.
Bersa maktabga kishi farzandini,
Topgusi Tongla savobi begaron...
Vorism dedi nabiy olim elin,
Qildi onlar vorisi payg'ambaron*

[*Muhsiniy 2008, 130°*].

Shoir maorif, ilm o'rganishga mablag' sarflashni har qanday notavon ham uddalashini ta'kidlaydi. Kimki, maktabga farzandini ilm olish uchun bersa, Mahshar tongida hadsiz savobga sazavor bo'ladi. Nabiy alayhissalom hadisda olimlar mening vorislarimdir, degani uchun bolasini maktabga bergan kishi uni payg'ambarga merosxo'r qilibdi. She'rda ana shu mazmun xalqona uslubda ta'sirli ifodalangan.

Ko'rinib turibdiki, Muhsiniy lirikasida ilm-ma'rifat mavzusi kuchli ehtiros bilan kuylanib, bu mavzu shoir yashagan davrda dolzarb bo'lgani kuzatiladi. Albatta, Muhsiniy o'z davrining ma'rifatli kishisi bo'lib, jamiyatda kechayotgan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy o'zgarishlarni o'tkir nigoh bilan kuzatib, muhim xulosalar chiqaradi. Shoir muxammaslarida, tarje'bandlarida maorif va ilm insonga sharaf bag'ishlashi ta'kidlanib, bizning millat ilm-ma'rifatdan orqada qolgani afsus-nadomatlar bilan talqin etiladi. Tavallo g'azaliga bog'lagan muxammasida shoir mana bunday yozadi:

*O'zga millat topadur ilm maorif-la rivoj,
Bizni aylar o'zini hiylalarig'a muhtoj*

[*Muhsiniy 2008, 108°*].

Muhsiniy lirikasida ilmu maorif haddi alosiga ko'tarilib tarannum etilgan asarlari musamman va tarje'bandlar hisoblanadi. Bizningcha, bu she'r namunalari shoir ijodining nisbatan so'nggi yillarida yozilgan bo'lsa kerak. Chunki asarlarida ilgari surilgan g'oyalar va tushunchalar shunday xulosaga asos beradi. Ayniqsa, bir musammani o'ziga xos shakl va mazmunga egaligi bilan xarakterlidir. Shoir quyidagicha yozadi:

*Ilm bir gavhar erur, atfol ko'nglidur sadaf,
Topg'usi farzandi odam ilm ila izzu sharaf*

[Muhsiniy 2008, 126^b].

Musammaning mazkur ikki misrasida tashbeh va takrir san'atlari mahorat bilan qo'llangan. She'rda ilm – gavharga, bola ko'ngli sadafga qiyoslanib, tashbehi mo'kad hosil qilingan. "Tashbehi mo'kad (ta'kid yo'li bilan o'xshatish). Bunda o'xshatish vositalari (yordamchi so'zlar, -dek qo'shimchasi) ishlatilmaydi, balki o'xshatilgan va o'xshalgan narsa hukmu mahkum (ega+ot kesim) tarzida keladi" [Quronov 2010, 88b]. Yuqoridagi misralarda "ilm" – *mushabbih* ega bo'lsa, "gavhar erur" – *mushabbihun bih* kesim vazifasidadir. Ikkinchi tashbehda "ko'ngil" – *mushabbih* ega bo'lsa, "sadaf" – *mushabbihun bih* kesim vazifasida kelib, tashbehi mo'kad hosil qilingan.

"Takrir" atamasi lug'atda takror ma'nosini anglatadi. Shoir baytda biror so'zni ikki yoki uch marta qo'llasa, takrir san'ati sodir bo'ladi" [Rahmonov 2020, 79]. Ilm so'zi birinchi misra boshida va ikkinchi misra o'rtasida takror qo'llanishi takrir san'atini hosil qilgan. Mazkur misralarda ilm gavharga, ko'ngil sadafga tashbeh qilinishi shoirning o'ziga xos badiiy topilmasidir. Tashbeh va takrir san'atlari ifodalanayotgan fikrning obrazli va ta'sirli bo'lishini ta'minlagan. Shoir bandning keyingi misralarida johilu nodon inson el-ulus ichida beqadr, hurmatsizdir, degan fikrni ta'kidlaydi. Shu bilan birga, odam umrini behuda narsalarga sarflamasligi zarurligi uqtiriladi. So'nggi baytda kimki javonmard, millatparvar inson bo'lsa, madrasayu maktab bunyod qilish orqali dinning yuksalishiga yordam berishi kerakligini ta'sirli ifodalaydi:

*Johil-u nodon eli beqadr monandi xadaf,
Buyladur hukmi ilohiy, sunnatu qavli salaf,
Tashlangiz rohi safohat, ham jaholat bir taraf,
Bo'lmasun behuda bu umri garonmoya talaf –
Kim javonmard o'lsa, din yo'lig'a imdod aylasun,
Madrasa, avqofu maktabxona bunyod aylasun*

[Muhsiniy 2008, 126^b].

Ma'rifatparvarlik ruhida yozilgan tarje'bandiga shoir "Padari jonibidin farzandlarga", deya sarlavha qo'yadi. Muhsiniy farzandlari timsolida o'z davridagi barcha millat yoshlarini ko'zda tutadi. Bugungi yosh avlod uchun ham shoir so'zlari muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ilm olish islom dinida farzi ayn – barcha birday bajarishi zarur bo'lgan ish ekani hadislarda ta'kidlangan. Erkak-ayol, yosh-qari ilm o'rganishi farzligi uqtirilgan. Johil va nodonlik kishini zalolatga olib boradi. Shoir farzandlariga bunday kimsalardan yiroq bo'lishga chaqiradi:

*Ey dilimni quvvati, nur ul-basar,
Go'sh aylang nukta durru guhar,
Farzi ayn o'lmish maorif, kasbi ilm,
Keldi buyla ramzi oyotu xabar.
Er-u xotin, xoh piru xoh javon,
Jahl-u nodonlig' erur jong'a zarar.
Ey dilimni ravshani, nur ul-basar,
Jahl-u nodonlig'din aylangiz hazar*

[*Muhsiniy 2008, 130^b*].

Muhsiniy o'z davri shoirlari kabi mumtoz she'riyatimiz an'analariga sodiq qolish barobarida o'zi ham shakl va mazmun jihatdan barkamol she'rlar bitdi. Millatni ilmu ma'rifatga chaqirdi. Uning taraqqiy etishi yo'liga butun ilmini, salohiyatini safarbar etdi.

Ijtimoiy mavzudagi she'rlar. Muhsiniy devonida ijtimoiy mavzu yoritilgan asarlar ham bir qanchadir. Zero, shoir yashagan davr ijodkorlari asarlari ijtimoiy mazmun kasb etishi bilan harakterlidir. Adabiyot ushbu paytga kelib, millat hayotining og'ir va ayanchli ahvolini yoritishdek muhim bir vazifani bajarishga kirishgan edi. Turkiston o'lkasining ma'naviy-ma'rifiy va siyosiy-ijtimoiy jihatdan inqirozga yuz tutganini ko'rib, bundan hadsiz iztirob chekkan ma'rifatparvarlar qatori Muhsiniy ham she'rlarida jaholat, adolatsizlik va jabr-zulmni qoraladi.

Muhsiniy nechog'lik murakkab va ziddiyatli davrda yashaganini she'rlarida mana bu tarzda ta'sirli ifodaladi:

*Jahon lazzatig'a ko'p chekmag'il ranj,
Achchig'durkim oxiri ta'mi noranj.
El ichra o'lg'usi qadri ziyoda,
Sadoqat birla o'lsa kim suxansanj.
Nifoqu kufr birlan to'ldi olam,
Buxoro, xoh Farg'ona, ham Urganj*

[*Muhsiniy 2008, 21-22^b*].

Shoir fikricha, bu olam lazziyatidan bahramand bo'la olmadim deb ranju alam chekish to'g'ri emas. Chunki noranj – apelsinning oxirini yesangiz, ta'mi achchiq. Kimki sadoqatli, so'zamol bo'lsa, el ichida hurmat va izzat topadi. Ammo bu olam nifoq va kufrga to'ldi. Shu sababli shoir nobakorlar, ilmsizlar ulug'lanayotganidan achinadi. Butun Turkiston – Buxoro, Farg'ona va Urganj kabi shaharlar ham shu ahvolga tushib qolganidan afsuslanadi. Shoir millat ahlini ilmi, dinu diyonatli, ozod ko'rishni xohlaydi, uning taraqqiysini orzu qiladi. Albatta, bu orzularga erishish uchun ilm-ma'rifatni asosiy vosita deb biladi, millatni ma'rifatli bo'lishga chaqiradi. Shoir xuddi jadidlar kabi maktab ochishga xayrixoh bo'lib, islom dini ahkomlarini ham unutmastikni o'z she'rlarida ifodalaydi. Adib she'rlari mazmun-mohiyatiga ko'ra jadidlar g'oyalariga hamohangdir. Zamon manzarasini shoir mana bu g'azalida yaqqol tasvirlab beradi:

*Ketti Farg'onadin insofu diyonat afsus,
Bu sababdin boshimiz uzra kelib qavmi o'rus.
Qildi Xo'qand shahi o'rdau Arki oliysin
O'zig'a butxona, osub anga jalojil noqus.
Qolmadi yoshu qari o'rtasida sharmu hayo,
Ketti odob, yana or ila nangu nomus*

[*Muhsiniy 2008, 39-40^b*].

Muhsiniy tom ma'noda taqvodor inson bo'lganligi uchun zamondagi o'zgarishlarni, ayniqsa, islom dini qoidalariga mos kelmaydigan yangi odat va amallarni o'z vaqtida tez tushunib yetgan. Shu bilan birga, Chor hukumati siyosatining asl maqsadini anglagan ijodkorlardan edi. Shu bois shoir jamiyatdagi illatlarni lirikasida achchiq til bilan bayon etgan:

*Vahki, Farg'ona eli motamsaro bo'ldi, darig',
Sifla, dunlar – shoh, shahlarkim gado bo'ldi, darig'* [*Muhsiniy 2008, 50^b*] - deya afsus-nadomat chekkanida uning Vatan taqdiri uchun nechog'lik kuyungani, ko'ngil iltiroblarini qanchalik ta'sirli ifodalagani yaqqol namoyon bo'ladi. Keyingi baytlarda shoir xalq ichida mustabid Rusiya hukumati qonunlari, nizomlari xuddi joriy bo'lganidan, Muhammad payg'ambarimiz shariatining ahkomlari qadrsizlanganidan nadomat chekadi. Hukumat qonunlari zolim poraxo'rlarga ayni muddao bo'ldi, deya ayrim nafsu havo quli bo'lgan amaldorlarga nafratini izhor etadi.

Axloqiy-falsafiy she'rlar. Shoir bir g'azalida davr va jamiyat ahvolidan afsus-nadomat bilan quyidagilarni bitgan edi:

Oldi g'aflat ko'nglumiz, yo'qtur vale bedormiz,

Ketsa ham qo'ldan diyonat, qani nangi orumiz?

[Muhsiniy 2008, 37^b].

Shoir nazdida millat ahli zohiran bedor tuyulsa-da, aslida g'aflat uyqusida. Millatning oru-nomusi, diyonati ketganidan iztirobini mana bu tarzda ifodalagan:

*Daraxti mevalig'dek odamiy bog'i jahon ichra,
Anga yetmas havodiskim, o'lursa xayru ehsonliq*

[Muhsiniy 2008, 49^b].

Daraxt mevasi bilan qadrli bo'lgani kabi, bu jahon bog'ining ziynati odamiylikdadir. Xayru ehson ahliga hech qanday hodisa zarar yetkaza olmaydi. Boshqa bir baytida shoir dilozorlik yeng yomon odatlardan ekanini uqtiradi. Alloh Qof tog'idek gunohni afv etishi mumkin, biroq kibr va dilozorlikni kechirmaaydi:

*Afv etar Tangri, gunohing bo'lsa misli Qof,
Lik kechmaydur gunohing kibru dilozorlig'*

[Muhsiniy 2008, 49^b].

Shoir nazdida, el aybig'a emas, balki o'z nuqsonlariga boqish chinakam odamiylikdir. Oqil inson qalbidagi sirlarini birovlariga aytib, noqulay ahvolga qolmasligi zarurligi bilan bog'liq shoir qarashlari quyidagicha talqin etilgan:

*O'zni nuqsoningga boq, solma nazar el aybig'a,
Ochmag'il hargiz alarg'a diyda'i siyna g'alat* [Muhsiniy 42^b].

Bu dunyo o'tkinchi bo'lib, barqaror emasligi, hech kimsaga vafo qilmasligi, ammo ilm-ma'rifat abadiy hayotga daxldorlik asosi ekani mana bunday ifodalangan:

*Bu jahon foniy erur ham besabot,
Ilmu irfondir hayoti jovidon* [Muhsiniy 2008, 130^b].

Yaratganning taqdir qalami xato yozmasligi teran ma'no va go'zal badiiyat mutanosibligida quyidagicha talqin etilgan:

*Barcha taqdiri azal siri senda ojiz, faqir,
Homai tahriri qudrat yozmag'ay aslo g'alat* [Muhsiniy 42^b].

Xulosa qilib aytganda yuqoridagi tahlillardan anglashiladiki, Muhsiniy devonda jamlangan asarlari mavzu jihatdan ham keng bo'lib, o'z davrining dolzarb muammolarini yoritganligi bilan xarakterlidir. Demak, shoir lirikasida ilohiy ishq, an'anaviy sof muhabbat bilan tarannum etilgan she'r namunalari asosiy o'rin tutadi. Shu bilan birga, ilm-ma'rifat ulug'langan, o'sha davr ijtimoiy voqeligi haqqoniy

ifodalangan asarlar ham salmoqli o'ringa egadir.

Muhsiniy she'riyati janr jihatdan rang-barang bo'lib, mumtoz she'riyatimiz an'analarini yuksak mahorat bilan davom ettirdi. Adib davr ijodkorlariga hamnafas tarzda diniy-ma'rifiy, ishq-muhabbat va ijtimoiy mavzularda betakror she'rlar yaratdi. Diniy-ma'rifiy mavzudagi she'rlar shoir lirikasining asosini tashkil etadi. Umuman, Muhsiniy asarlarida ilohiy ishq mavzusi tarannum etilgan she'rlar ustunlik qiladi.

Adabiyotlar

- Қуръони карим. 2004. Ўзбекча изоҳли таржима. Алоуддин Мансур. Тошкент.
- Муҳсиний. 2008. *Девон*. Барҳаёт гулшан. Фарғона.
- Муҳсиний. ЎзР ФА ШИ. Инв №7392.
- Муҳсиний. *Девон*. *Гулшани жовид қўлёзма*. Нуриддинов М., шахсий кутубхонаси.
- Куронон, Д., Мамажонов, З., Шералиева, М. 2010. *Адабиётшунослик лугати*. Тошкент: Академнашр.
- Исҳоқов Ё., 2006. *Сўз санъати сўзлиги*. Тошкент: Зарқалам.
- Раҳмонов В., 2020. *Шеър санъатлари*. Тошкент: Sharq.
- Фузулий. 2014. *Шеърлар тўплами*. Қалб гавҳари. Тошкент: Hilol-nashr.

The scope of the subject matter of Muhsin's poetry

Furkat To'xtamuratov¹

Abstract

Poets of the Kokand literary environment wrote in various genres and themes in the late 19th and early 20th centuries. The artists of this period enriched the treasury of our classical literature with their unique lyrical works. Husaynquli Sulaymonquli o'glu Muhsini (1860-1917) is one of such talented poets who lived and worked in Kokand.

In this article, Husseinquli Muhsini's poems, which are included in the edition of the collection of lyrical heritage and manuscripts, are classified according to the scope of the topic. The poet's poems were found and analyzed on romantic, religious-mystical, enlightenment, moral-philosophical.

¹Tuxtamuratov Furkat Safarmuradovich - teacher, Tashkent state university of Uzbek language and literature named after Alisher Navoi.

E-pochta: toxtamuratov81@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9855-2353

For citation: Tuxtamuratov, F. S. 2022. "The scope of the subject matter of Muhsin's poetry". *Uzbekistan: Language and Culture* 1 (2): 40-59.

sophical and social themes. There are also scientific and theoretical views on the genre features of the poet's poetry. It explores how the traditions of classical poetry continued in the poet's work and how his works reflected the changes in the social life of the period.

Key words: *devan, manuscript, ghazal, theme, love, religious-mystical theme, enlightenment, social essence, moral-philosophical issues, artistic interpretation.*

References

- Qur'oni karim*. 2004. O'zbekcha izohli tarjima. Alouddin Mansur. Toshkent.
- Muhsiniy. 2008. *Devon. Barhayot gulshan*. Farg'ona.
- Muhsiniy. O'zRFASHI. Inv №7392.
- Muhsiniy. *Devon. Gulshani jovid qo'lyozma*. Nuriddinov M., shaxsiy kutubxonasi.
- Quronov, D., Mamajonov, Z., Sheralieva, M. 2010. *Adabiyotshunoslik lug'ati*. Toshkent: Akademnashr.
- Is'hoqov, Y., 2006. *So'z san'ati so'zligi*. Toshkent: Zarqalam.
- Rahmonov, V., 2020. *She'r san'atlari*. Toshkent: Sharq.
- Fuzuliy. 2014. *She'rlar to'plami*. Qalb gavhari. Toshkent: Nilol-nashr.